

А. М. Домановський

Тритомна історія візантійської економіки

The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century / Editor-in-Chief A. E. Laiou. — Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. — Vol. 1–3. — 1205 p. (in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies)*.

овітня тритомна історія економіки Візантії — плід багаторічної праці колективу провідних візантологів із різних країн. Підготовку та публікацію монографії було профінансовано Національним банком Греції та Союзом банків Греції, що дозволило опублікувати книгу одночасно у двох версіях — грецькою мовою в Афінах та англійською у Вашингтоні. Повнотекстову версію англійського варіанту тритомника розміщено в режимі відкритого доступу на офіційному сайті дослідницького центру у Дамбартон Оаксі¹.

Викладенню основного матеріалу книги передують дві статті за авторством Ангеліки Лайу. Передусім, це вступ, який має промовисту назву «Написання економічної історії Візантії» (р. 3–8). У ньому дослідниця зупиняється на концептуальних засадах написання праці та основних проблемах, які в ній будуть студіюватися. Нерідко вона ставить питання, протиставляючи два, на перший погляд, несумісні феномени: чи була візантійська економіка ринковою, а чи цілком підпорядкованою тоталітарному державному регулюванню? Або ж їй притаманні елементи і того, й іншого? (р. 5). Чи були візантійці повністю позбавленими духу підприємництва, а чи вони — неперевершені «бізнесмени» середньовіччя? (р. 5–6). Така постановка цих та подібних питань у вступі цілком виправдана, оскільки в літературі на сьогодні успішно тиражуються абсолютно протилежні погляди та думки (р. 4–5). Насамкінець візантиністка пояснює вибір хронологічних рамок роботи — з VII до XV ст. (р. 8). Пояснення цілком необхідне, оскільки автори монографії відмовилися від вивчення IV–VI ст. На користь обраної періодизації авторка наводить два цілком переконливих аргументи: історичний та історіографічний. Перший полягає в тому, що саме VII ст. позначене кардинальною трансформацією економічної системи Візантійської імперії, яка набула якісно нових властивостей, перейшла до створення власне візантійської середньовічної економіки. Другий аргумент полягає в тому, що етап IV–VI ст. достатньо детально досліджено у історіографії, і, відповідно, спеціально розглядати економіку цього періоду в даній узагальнюючій праці немає сенсу. Проте, оскільки економіка VII ст. аж ніяк не творилася ex nihilo, укладачі тритомника справедливо вирішили включити до його структури спеціальний розділ, присвячений візантійській економіці VI ст. (р. 171–220).

Друга з написаних візантиністкою статей також видається в цьому виданні цілком доречною. Її присвячено узагальнюючому огляду політичної історії імперії (р. 9–28).

* Тритомник має суцільну пагінацію, тому, посилаючись на нього, ми будемо вказувати в круглих дужках тільки відповідну сторінку.

¹ <http://www.doaks.org/EHB.html>

Як зазначає дослідниця, даний нарис є лише стислим резюме загальних висновків відповідних спеціалізованих монографій. Це дозволяє нам відмовитися від характеристики праці.

Надалі монографію розділено на шість частин: 1. Навколишнє природне середовище, ресурси, комунікації та виробничі технології; 2. Шосте століття, «основа» візантійської економіки; 3. Структури, організація та розвиток виробництва; 4. Обмін, торгівля та ринки; 5. Економічні інституції та держава; 6. Загальні риси візантійської економіки.

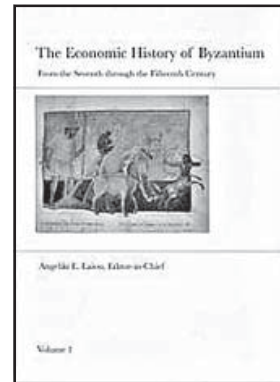
Першу частину відкриває стаття Бернарда Гейєра «Фізичні фактори еволюції ландшафту та землекористування» (р. 31–45). Її розділено на два пункти: «Географічні умови візантійської аграрної економіки» та «Пристосування до ландшафтів: еволюція землекористування у візантійському світі». Спочатку автор знайомить читача з регіонами та ландшафтами Візантійської імперії, її історичною географією (р. 31–33). Невеликий етюд присвячено опису розмаїття кліматичних умов, які визначили географічний розподіл праці та різноманіття культивованих у різних регіонах імперії сільськогосподарських культур (р. 34–35). Сприятливі для сільського господарства землі — рідкість у Середземномор'ї, до того ж відбувалося постійне виснаження раніше родючих ґрунтів внаслідок інтенсивного їх використання людиною (р. 36–37). Розвиток природного ландшафту визначався, таким чином, двома факторами: природною крихкістю екосистеми та господарською діяльністю людини (р. 43–44).

Наступний нарис під назвою «Людські ресурси» написано А. Лайу (р. 47–55). Розділ вкрай необхідний, оскільки у Візантійській імперії, як і в усіх доіндустріальних суспільствах найбільш важливим економічним ресурсом була саме людська робоча сила. Враховуючи це, особливо засмучує неможливість більш-менш точно встановити кількість населення імперії в той чи інший період її історії, за виключенням хіба що VI ст. (р. 47–48). А. Лайу, втім, намагається узгодити певні дані про кількість народонаселення імперії з динамікою демографічних коливань, що її простежує більшість сучасних дослідників: демографічне зростання з IX по XII чи навіть XIII ст. включно, спад до початку чи середини XIV ст. та катастрофічна депопуляція за декілька десятиліть до загибелі імперії (р. 48–49).

Не менш складно визначити частки сільського та міського населення. Не викликає сумнівів, що частка міського населення була значно меншою в VII–IX ст., ніж у наступний відтинку часу; вона, ймовірно, досягла максимуму в XII ст. й була чималою в Палеолігітську епоху (р. 50). Відсутні точні кількісні дані й стосовно вікової структури населення. Певні свідчення маємо лише щодо двох хронологічно віддалених періодів: середини V–VII ст. та XIV ст. Впевнено можна стверджувати, що населення було молодим, оскільки тривалість життя була невеликою й близько 49 % чоловіків та жінок помирали у віці від 15 до 34 років (р. 51–52).

Статтю, написану Анною Аврамеа, присвячено вивченню сухопутних та морських засобів комунікації у Візантійській імперії IV–XV ст. (р. 57–90). Саме розвинуті комунікації міцно пов'язували в єдине ціле різноманітні за кліматом, природними ресурсами, етнічним складом населення регіони імперії. Статтю розділено на декілька пунктів. Перший з них присвячено сухопутним комунікаціям, їхній організації, маршрутам та дорожнім картам. Дослідниця зазначає, що будівництво, ремонт та утримання в доброму стані доріг та супутньої інфраструктури від мостів до поштових станцій завжди були одними з першочергових завдань держави. Не випадково основні свідчення про функціонування доріг історики отримують не тільки з археологічних та наративних джерел, але також з імперського законодавства (р. 58). Держава постійно піклувалася про стан комунікацій, що було зазвичай пов'язане з військовими потребами (р. 62–63). Саме останні спричинили зародження елементів картографії, які виникають як доповнення традиційних письмових (scripta) ігінераріїв кольоровими малюнками (picta) (р. 63–64).

Надавши загальний опис організації наземних комунікацій, А. Аврамеа розглянула також основні сухопутні шляхи. Почавши з Балкан, дослідниця приділила увагу не

лише відомим магістралям того часу, таким як «Імперська дорога» або ж «Царський шлях» (р. 65–66) чи «Via Egnatia» (р. 68–72), але й менш знаменитим дорогам, що поєднували північні та південні області регіону (р. 66–67), різноманітним «горизонтальним» та «перпендикулярним» шляхам (р. 67–68), дорогам півдня Балканського півострова (р. 72–74), суходільним комунікаціям Малої Азії (р. 74–77).

Другу частину даної статті присвячено морським комунікаціям, відповідній інфраструктурі, тривалості подорожей, морським периплам, портуланам та картам. У Візантійській імперії, найбільшій середземноморській державі середньовіччя, морське сполучення відігравало не меншу, якщо не більшу роль, ніж наземні шляхи, хоча плавання й було пов'язане з численними небезпеками — від природних катаклізмів до нападів піратів, а взимку практично припинялося (р. 77–79). Дослідниця пропонує цікаве пояснення феномену каботажного плавання візантійців. Вона вважає, що прибережне плавання дозволяло легше ховатися від піратів, знаходити зручні захищені бухти для зупинки на ніч, розпочинати на березі стихійні торжища з місцевим населенням чи навіть грабувати його (р. 82–83).

До статті А. Аврамеа безпосередній стосунок має нарис Георга Макріса, присвячений вивченню суден ромеїв (р. 91–100). Автор зупиняється на технічних характеристиках візантійських кораблів, найбільш розповсюдженими з яких були дромони (р. 92–93). Науковець підкреслює, що будівництво великих військових кораблів у середньовізантійський період зовсім не означає автоматичної наявності аналогічних за розмірами торговельних суден. Для торгівлі цього періоду набагато більше пасували маневрені та економні малі та середні кораблі. Вкрай цікавим є спостереження історика про наявність прямого зв'язку між зменшенням розмірів кораблів та заміною керамічної тари, що використовувалася з античності для перевезення рідких та сипучих вантажів, на дерев'яну. Заміна тари зменшувала вагу вантажу на 30 %, що й дозволяло здійснити відповідне зменшення кораблів (р. 94). З висновками А. Аврамеа про причини схильності ромеїв до каботажного плавання перегукується зауваження І. Макріса про те, що візантійські мореплавці воліли плавати вздовж узбережжя, щоб мати можливість вдало використати раптові пориви вітру різних напрямків, які дули тут навіть під час сезонних вітрів, особливо якщо берег був гористим (р. 96). Веслування ж на торговельних судах було економічно невигідним і через це практично не використовувалося (р. 96).

Стаття, що належить перу Ентоні Брайера, відходить від морської тематики й присвячена сільському господарству, засобам і пристроям, які використовувалися у візантійському сільськогосподарському виробництві (р. 101–113). Автор підкреслює рутинність селянської праці, постійне використання людської робочої сили, дуже повільне впровадження технічних новинок, що полегшували працю селян. Мускульна сила людини була, безумовно, саме тим ресурсом, на якому, врешті-решт, тримався добробут Візантійської імперії, який забезпечував саме існування держави (р. 101). Ілюстративний та археологічний матеріал, що дозволяє вивчати візантійські сільськогосподарські знаряддя вкрай убогий, не кажучи вже про письмові джерела, однак він все ж дозволяє вести мову про існування доволі різноманітних інструментів від ножиць для стрижки овець до мотик, лопат та плуга для обробітки землі (р. 102–107). Візантійський плуг, зрозуміло, був не плугом, а сохою, західний важкий плуг залишився невідомим у Візантії. Ймовірно, він не знайшов застосування через особливості візантійських ґрунтів, на яких дія плуга була б згубною (р. 107–108).

Для рубки дерев використовувалися різноманітні сокири, для жнив — серпи (р. 108). Цікавим є зауваження про можливу наявність у візантійців спеціальних дерев'яних наперстків для захисту пальців лівої руки під час жнив серпом (р. 108–109). Коса, що була приблизно в шість разів більш ефективною за серп, у Візантії майже не зустрічалася. Це було пов'язано або з каменистим ландшафтом, на якому коса могла легко зламатися, або ж зі звичкою візантійського селянина до традиційного способу жнив, що відбувалися зазвичай двічі: спочатку зрізалися колоски з зерном, а потім — солома. Після жнив відбувалася молотьба, яка здійснювалася або ж просто ратицями тварин, або ж, що було більш ефективним, спеціальними молотильними санями — двобортним пристроєм з камінням для вибивання зернини з колосу (р. 109–110). Після просювання

на вітрі від полови зерно мололи вручну або на водяних млинах із горизонтальним прямоприводним колесом та найпростішою з усіх можливих конструкцій з невисоким ККД, що складав 15–20 % (р. 110–111).

Ще два нариси присвячено відповідно вивченню візантійської гірської справи: копальні (р. 115–120) та сфері виробництва, яка мала справу з безпосередньою обробкою видобутої сировини — візантійській металургії та техніці обробки металів (р. 121–127). Автор першого з них Клаус-Петер Мачке, другого — Марія К. Папаннассіу. У першій статті справедливо підкреслюється, що Візантійська імперія стала безпосередньою спадкоємицею давньоримських традицій гірської справи та успішно видобувала руди різних металів та інші корисні копалини (р. 115). Про розвиненість цієї галузі економіки свідчать археологічні знахідки та шурфи й копальні, що збереглися до наших днів. Основною метою візантійської гірської справи був видобуток золота, але попутно видобувалося чимало інших металів (р. 116–117). Незважаючи на те, що в VII ст. імперія втратила регіони з важливими копальнями, гірська справа продовжила своє існування. Щоправда, вона значно спростилася і, ймовірно, значною мірою була зведена до рівня додаткового селянського промислу, про що свідчать письмові джерела (р. 117–119). У статті «Металургія та методи обробки металу» переважну увагу також приділено технікам обробки дорогоцінних металів, більш повно висвітленим у джерелах (р. 121–122, 124–126).

Наступне есе першої частини монографії розглядає видобуток та використання мармуру й будівельного каменя у Візантійській імперії VII–XV ст., його автор — Жан-П'єр Содіні (р. 129–146). Незважаючи на зазначену в назві розділу періодизацію — з VII до XV ст., автор чимало уваги приділяє пізньоримському та ранньовізантійському видобутку мармуру (р. 129–135). Історик зазначає, що імперія продовжувала активно використовувати римські кар'єри. Окрім відомого проконесського мармуру, що широко використовувався для оздоблення столиці Візантії Константинополя, камінь видобували на островах Егеїди, у Малій Азії, Фракії, Фессалії тощо (р. 129–132). З VII ст. столичне будівництво значно уповільнилося, зовнішні вороги часто переривали регулярні контакти Проконессу та Константинополя, позбавляючи місто головного джерела мармуру. Значне скорочення видобутку чи навіть повне закриття спостерігаємо в той самий час і на інших мармурових кар'єрах. Все це змушує звертатися до повторного застосування мармуру з більш ранніх будівель (р. 135–136). З іншого боку, саме наявність значної кількості старих мармурових споруд, матеріал з яких цілком міг бути використаним для нового будівництва, призводив до згортання видобутку в кар'єрах (р. 137–142). Повторно використовувалися й інші, більш дешеві будівельні матеріали, причому це відбувалося повсюдно в імперії, навіть у Константинополі (р. 140). Видобуток нового будівельного матеріалу також продовжувався, проте джерела засвідчують лише обмежене використання кар'єрів там, де це було економічно вигідно (р. 143–144).

Останній нарис першої частини тритомника, що належить перу Анни Мучесіус, присвячено технічним аспектам виробництва шовку та виробів з нього (р. 147–168). Оскільки відповідні візантійські джерела відсутні, авторка звертається до свідчень китайських сільськогосподарських трактатів, що цілком виправдано, бо до Середземномор'я шовківництво прийшло саме з Китаю (р. 147–148). Візантиністка послідовно розглядає методи культивування тutowих дерев, їх посадки, збору врожаю та підрізування (р. 148–149), розведення тutowих шовкопрядів, особливості отримання коконів та транспортування шовку-сирцю в засолених коконах чи в розмотаному вигляді (р. 149–150), виробництво шовкової пряжі шляхом розмотування коконів (р. 150), техніки ткання, різновиди тканин (р. 152–154) та ткацькі верстати (р. 155–158), візантійські барвники, методи фарбування та державну політику стосовно використання окремих барв (р. 158–160), торгівельні назви виробів з шовку, перш за все заборонених до вільного вивозу за кордон (р. 162–165).

Цікавим є розділ під назвою «Цінність практичного підходу до візантійських джерел» (р. 150–152). У ньому доводиться, що відома історія про появу шовківництва у Візантії в VI ст. за правління імператора Юстиніана I Великого (527–565), переказана Прокопієм та Феофаном, не більше ніж легенда, оскільки тutowі шовкопряди та плантації шовковиць

з'явилися у візантійській Сирії ще в V ст. (р. 150). Авторка виділяє п'ять стадій розповсюдження шовківництва у Візантії до XII ст.: 1) у Сирії до її завоювання арабами (V–VII ст.); 2) у межах Малої Азії (VIII–IX ст.); 3) на заході Малої Азії та на Балканах (IX–X ст.); 4) активізація закупівель сирійського шовку з метою наповнення внутрішнього ринку імперії достатньою кількістю сировини (X ст.); 5) децентралізація шовківництва (XI–XII ст.), коли воно з'являється у візантійській Італії (р. 151–152).

Ще один підрозділ нарису торкається особливостей організації та взаємодії задіяних у процесі виготовлення шовку торговців та ремісників (метаксопратів, метаксаріїв, мелатараріїв, катартаріїв та серікаріїв) Книги Епарха у зв'язку з поетапною реконструкцією процесу виробництва. Саме такий підхід допомагає зрозуміти складну організацію візантійського недержавного шовкового ремесла (р. 160–162). У цілому нарис А. Мучесіус вдало акумулює багаторічний доробок авторки в галузі дослідження візантійського шовківництва.

Друга частина монографії містить статтю С. Морріссона та Ж.-П. Содіні, у якій автори відтворюють загальну картину візантійської економіки VI ст. (р. 171–220). Дослідники докладно характеризують населення імперії, підкреслюють поступовий занепад італійських міст держави, які, за виключенням Равенни, все більше рустифікувалися (р. 172–173). Поступово, незважаючи на державну підтримку, занепадали поліси Мізії та Фракії (р. 173–174). У кращому становищі знаходилися африканські центри, бо відвоювання Північної Африки, на відміну від Італії, відбулося без завдання значної шкоди території (р. 173), і лише малоазійські та сиропалестинські міста процвітали (р. 174–175). У сільському господарстві відбувся занепад античних віл, особливо характерний для азійських і північноафриканських територій імперії та розростання сіл (р. 177–179). Чимало сіл мало чим відрізнялися від невеликих міст, утворюючи, таким чином, перехідний тип, який історики називають «вторинними містами» або «вторинними центрами». Маючи власне ремісниче виробництво та місцевий ринок, ці містечка забезпечували товарами навколишнє сільське населення, яке могло завдяки цьому отримати необхідні товари без далеких подорожей до великих міських центрів (р. 179–180). Таким чином, «вторинні містечка» з успіхом замінювали великі міста в місцевій економіці й були тим елементом, який визначав майбутній розвиток мережі середньовічних візантійських міст (р. 181).

Містам та їхній ролі в ранньовізантійській період С. Морріссон та Ж.-П. Содіні присвятили наступний розділ свого нарису (184–193). Історики зупиняються на проблемах державного будівництва з метою організації захисту та укріплення міст (р. 184–185), приділяють увагу сталому розвитку цивільної міської інфраструктури (р. 186–187) та широкому сакральному будівництву (р. 187–189). З іншого боку, чималий пункт візантологи присвятили питанню зубожіння ранньовізантійських міст, розглянувши занепад на прикладі окремих регіонів імперії (р. 189–193). Характеризуючи за тим демографію VI ст., головним чинником, що вплинув на кількість населення імперії та став однією з головних причин занепаду візантійських міст, науковці називають епідемію бубонної чуми 542 р. (р. 193–195).

Учені студіюють виробничо-торгівельні аспекти ранньовізантійської економіки. Вони розглядають ремісниче виробництво, перераховуючи десятки ремісничих спеціальностей, та дрібномасштабну місцеву торгівлю, яку здійснювали самі ремісники (р. 201–206), а також розвиток оптової торгівлі, вивчення якої базують не лише на письмових джерелах, але й на широкому залученні даних археології (р. 206–212). Візантологи розглядають асортимент товарів (р. 206–207), маршрути внутрішньоімперської та зовнішньої торгівлі (р. 209–212), інфраструктуру, яка забезпечувала функціонування торгівлі (р. 207–209), характеризують кораблі візантійського торговельного флоту (р. 209). Поміж іншим, автори розглядають роль торгівлі в забезпеченні продуктами харчування великих міських центрів імперії, вважаючи при цьому, що торгівля, поряд з анноною, відіграла значну роль у постачанні столиці (р. 209–210). Насамкінець учені характеризують гроші як засіб обміну, «гнучкий та ієрархічний інструмент», що забезпечував функціонування розвинutoї імперської торгівлі (р. 212–219).

Третя частина тритомника, присвячена вивченню структур організації та розвитку виробництва, закономірно розпадається на два розділи: «Сільське господарство» та

«Міська економіка». Перший з них відкриває стаття Жака Лефора «Сільська економіка, VII–XII ст.» (р. 231–310). Науковець знайомить читача з умовами сільськогосподарського виробництва, (р. 233–236), зазначає, що не можна вважати візантійське сільське господарство рутинним та примітивним, протиставляючи йому інноваційне, базоване на іригації арабське землеробство, оскільки в обох випадках відбувалося просте пристосування до географічних умов виробництва з вибором найбільш вигідних у цих умовах способів обробітку землі (р. 234).

Докладніше Ж. Лефор зупиняється на соціальній організації сільськогосподарського виробництва (р. 236–248), яка оберталася в цей час навколо двох полюсів: маєтку та села. Учений відмовляється від традиційних для історіографії положень про село як об'єднання дрібних процвітаючих землевласників, неефективність великих маєтків та перетворення сіл на маєтки як процес, що зводив селян до статусу рабів. Натомість він розглядає дуалізм села та маєтку, з одного боку, та переважання дрібного селянського землеволодіння, з іншого, як постійні особливості візантійської сільськогосподарської економіки та фактори прогресу (р. 236–237).

Ще один пункт статті візантиніст присвятив методам сільськогосподарського виробництва (р. 252–267). Особливо важливим було товарне садівництво та городництво в передмістях великих імперських міст, таких як Константинополь чи Фессалоніка (р. 253–254). Дослідник докладно розглядає виноградарство (р. 255–256) та рільництво (р. 257–261), зупиняється на способах використання необроблюваних зон, таких як ліси (р. 261–262) (окремо виділяючи мисливство та рибальство (р. 262–263)) і пасовиська (р. 263–266).

Далі розглянуто фактори розвитку сільськогосподарського виробництва у Візантії VII–XII ст. (р. 267–299). До їхнього числа зараховано демографічне зростання, яке почалося з IX ст. і продовжувалося до XIV ст. (р. 267–271). Збільшення кількості населення, у тому числі не зайнятого у сільському господарстві, автоматично підвищувало попит на сільськогосподарську продукцію, задоволення якого неминуче призводило до збільшення території оброблюваної землі (р. 271–275). Серед факторів розвитку сільського господарства дослідник розглядає також роль села як місця проживання (р. 275–279) та сільської общини як соціальної структури, що виражала спільні інтереси селян і була, де-факто, юридичною особою (р. 279–281). Державі зручно було використовувати общину для стягування податків, накидаючи їй функцію колективної відповідальності за внесення необхідних платежів (р. 281). Усталену систему зруйнувала політика відчуження від громади на користь держави землі, з якої 30 років не платили податки, що її почали втілювати вжиття з початку X ст. Вона фактично руйнувала територіальну цілісність громади, що неминуче ослаблювало її і вело до загибелі, незважаючи на те, що імператори одночасно намагалися підтримувати селян у їхній боротьбі за землю з великими землевласниками, надаючи общинникам преференційне право на викуп відчужених сусідських земель (р. 281–283). Врешті-решт X ст. стало часом початку заміни сільських громад маєтками, роль яких почала зростати з середини IX ст. це призвело до фактичного зникнення громади в XI ст. (р. 283–290). Охарактеризувавши великих землевласників, їхнє прагнення продажу сільськогосподарської продукції на ринках великих міст (р. 290–293), Ж. Лефор розглядає управління маєтками: персонал управителів (р. 293–295), ведення обліку прибутків та видатків (р. 295–296) та зацікавленість власників у застосуванні досягнень агрономії для збільшення прибутковості маєтків (р. 297–299).

Досліджуючи прибутковість сільського господарства, Ж. Лефор розглянув розподіл прибутків від землі між фіском, селянами і великими землевласниками (р. 299–305) та орендні контракти між власниками землі та орендарями (р. 306–307). Попри усі виплати, прибуток від ведення господарства дозволяв заможним селянам не лише прогодувати сім'ю, але й виділяти частину коштів для розвитку та вдосконалення власного виробництва (р. 307–308). Насамкінець візантиніст описує розвиток сільських ремесел, який був доволі повільним, і до початку XII ст. не більше 4 % селян мали прізвища, що вказували на ремісничі заняття їх носіїв. Суттєві зміни в Македонії відбулися в XII–першій половині XIII ст., коли близько 8–10 % селян були вже зайняті в ремісничому виробництві (р. 308–309).

Наступний нарис «Сільська економіка, XIII–XV ст.» (р. 311–375) написано А. Лайу, яка зупиняється спочатку на загальній характеристиці умов розвитку візантійського сільського господарства зазначеного періоду. Дослідниця розглядає кількість населення, яке поступово збільшується з початку XII до початку XIV ст., що приводить до неухильного збільшення оброблюваних сільськогосподарських територій (р. 312–315). Гальмування демографічного зростання, супроводжуване погіршенням економічного стану селян та зменшенням оброблюваних територій, відбулося протягом XIV ст. (р. 315–317). Основним різновидом поселення в сільській місцевості залишалося село. Воно також зберігало деякі економічні функції, передусім — взаємодопомогу між членами сільської громади, незважаючи на значне втручання господарів маєтків в організацію економічної взаємодії залежних селян (р. 317–319).

Сільськогосподарське виробництво та його продукція різнилася залежно від особливостей окремих регіонів імперії, тому А. Лайу послідовно характеризує в цьому плані Малу Азію (р. 320–321), Морейський деспотат (р. 322–324), Епір та Фессалію (р. 325–326), Македонію і Фракію (р. 326–328). Домінуючою формою організації виробництва були в цей час великі маєтки, ще існуюче подекуди вільне селянське землеволодіння занепадало (р. 329). Можна виділити три форми використання землі і розподілу прибутків. По-перше, з власної землі селяни платили фіксований податок землевласнику, який не мав до них жодних інших вимог. Доменіальна земля маєтку могла частково оброблятися за рахунок панщини париків, частково — віддаватися в оренду. У першому випадку землевласник отримував весь прибуток, у другому — як оренду плати — його частину (р. 329).

Оцінюючи прибутковість селянських господарств, А. Лайу наголошує на їхньому тяжінні до натурального господарства з його самодостатністю і автономним забезпеченням усім необхідним (р. 346–348). Прибуток великих маєтків також походив з різноманітних джерел. Для церковних землевласників, прониарів чи просто незначних, але привілейованих землевласників він складався з двох частин: платежів чи натуральних повинностей париків та податкових пільг чи повного звільнення господарства від будь-якого оподаткування. Ще складнішими за своєю структурою були прибутки великих землевласників. Вони склалися з орендної плати за землі, надані у користування орендаторам чи навспільникам, натуральних платежів париків, ренти, сплаченої селянами, які не були париками землевласника, ренти за міське нерухоме майно, прибутків з землі, обробленої за рахунок панщини тощо (р. 348–352).

Розглядаючи вирощування зернових, А. Лайу доходить висновку, що воно було високоприбутковим лише для великих маєтків, які могли реалізовувати великі надлишки на ринку. Прибутковість значною мірою залежала від звільнення землі від оподаткування та наявності безкоштовної робочої сили, чого не могло бути в селянських господарствах (р. 353–357). Головною вимогою високопродуктивної сільськогосподарської діяльності мала бути її самодостатність, щоб вона, після первинних капіталовкладень та затрат робочої сили, не потребувала потім додаткових капіталів для принесення прибутків. Візантійці називали підприємство такого роду автургією. До цієї категорії входили сади фруктових дерев (р. 358–359) та олив (р. 359), млини (р. 359–360), виноградники (р. 360–364) тощо.

Відносне процвітання візантійського сільського господарства продовжувалося до середини XIV ст., після чого почалася стрімка деградація під ударами зовнішніх завойовників та спалахами чуми. Втім, незважаючи на значні труднощі, наприкінці XIV ст. деякі візантійські території продовжували експортувати зерно та вино (р. 364–369).

Завершує сільськогосподарський розділ третьої частини монографії есе П'єра Тубе «Візантія та середземноморська аграрна цивілізація» (р. 377–391), у якому автор порівнює особливості сільськогосподарського світу Візантійської імперії та Латинського Заходу. Дослідник розглядає походження спільної аграрної цивілізації Середземномор'я, підкреслюючи однотипність розвитку методів ведення сільського господарства та вдосконалення технічних засобів обробки землі на Заході та на Сході (р. 379–382). З іншого боку, маємо чимало притаманних суто візантійському сільському господарству рис. Зокрема, це постійне втручання держави в регулювання сільського господарства, що не обмежувалося

оподаткуванням і яке найбільш яскраво відрізняє Візантійську імперію від країн Західної Європи. Це також висока ступінь проникнення кредитно-грошових відносин до сільської економіки Візантії, використання оплачуваної найманої праці, аналогів якій годі шукати на Заході, особливий розвиток великих маєтків, у яких практикувалося інвестування частини прибутків маєтку в сільськогосподарське виробництво тощо (р. 387–390).

Другий розділ третьої частини монографії присвячено дослідженню візантійської міської економіки VII–XV ст. Головну роль у ньому відіграють статті Жільбера Даґрона «Міська економіка, VII–XII ст.» (р. 385–453) та Клауса-Петера Мачке «Пізньювізантійська міська економіка, XIII–XV ст.» (р. 455–487).

Ж. Даґрон зупиняється на проблемі визначення «міста» серед візантійських населених пунктів, відкидаючи можливість беззастережного використання сучасних апріорних уявлень і дефініцій. За виключенням кількох мегаполісів, жорсткого кордону між міським та сільським світом у Візантії не було, і цей факт необхідно враховувати, шукаючи визначення «візантійської міської економіки», яка не набула ще в той час притаманних сучасній економіці законів раціональності та автономної саморегуляції (р. 385–388). Зважене звернення до теоретичного надбання вкрай важливе під час дослідження двох важливих моментів історії візантійського міста. По-перше, це криза VII ст., яка призвела до спаду міської цивілізації, зникнення значної частини міст, аграризації та зміни функцій іншої частини, виникнення нової міської географії. Дослідник не вважає принциповим питання про континуїтет чи дисконтинуїтет, вважаючи його важливим лише з точки зору марксистської парадигми дослідження, і наголошує передусім на принципових змінах у вигляді та функціях міст, які призвели між кінцем VI ст. та серединою IX ст. до народження середньовічного візантійського міста (р. 389–393). Другою ключовою проблемою міської історії є перелом кінця XI ст., коли стабілізація та поступовий економічний розвиток, що почався з другої половини IX ст., змінилися занепадом. Дослідник відкидає застарілу точку зору про згубність для візантійських міст пільг, наданих італійському купецтву, наголошуючи на стимулюючому ефекті західного попиту (р. 393–395).

Візантиніст надає загальний огляд міської географії імперії, виділяючи з загального переліку два найголовніші міста країни — Константинополь та Фессалоніку (р. 395–397), та зупиняється на огляді соціальної структури міського виробництва та торгівлі. Цікавим є розділ, присвячений ролі корпорацій (гільдій) у структурі економіки міста. У ньому науковець зупиняється на тягlostі цих професійних об'єднань з античності до початку X ст. Незважаючи на те, що між першою чвертю VII ст. та початком X ст. джерела не згадують про торгівельно-ремісничі асоціації, їхня наступність була лише припинена загальною кризою міст й відразу поновилася з розквітом останніх, що яскраво засвідчує Книга Епарха (р. 397–399). Саме вона дозволяє детально розглянути задачі та функції корпорацій як об'єднань ремісників і торговців, зайнятих в одній галузі ремесла чи торгівлі (р. 400–402), діяльність епарха міста і чиновників, що йому підпорядковувалися, з регулювання торгівлі та ремісничого виробництва (р. 402–406). Джерела не дають нам прямої інформації про розповсюдження спеціальних об'єднань торговців та ремісників поза Константинополем чи про існування корпорацій після надання прав вільної торгівлі італійському купецтву, яке інколи вважається причиною зникнення торгівельно-ремісничих об'єднань. Незважаючи на це, дослідник доходить справедливого висновку про збереження гільдій і після останньої чверті XI ст. та про наявність їх принаймні в найбільших візантійських містах (р. 409–410).

Книга Епарха дозволяє також дослідити й власне ремесло та торгівлю візантійських міст, що й робить візантиніст, по черзі описуючи діяльність мінял (р. 424–427), аргіропратів (р. 427–430), текстильну промисловість, у якій виділяє шовківництво (р. 430–436) та виробництво інших, менш дорогоцінних тканин й одягу (р. 436–437). Нарешті, завдяки Книзі Епарха можна також більш-менш студіювати важливе питання забезпечення міста продовольством. Ж. Даґрон, надавши спочатку інформацію про харчовий раціон рومیїв (р. 437–441) та еволюцію системи постачання з пізньюантичної епохи (р. 441–445), розглядає діяльність корпорацій, які забезпечували місто хлібом (р. 445–448), м'ясом та рибою (р. 448–451), вином та бакалійними товарами (р. 451–453).

Окремі розділи статті науковець присвятив також опису соціальної структури міських ремісників та торговців (р. 410–415), системі оподаткування торгівельно-ремісничих об'єднань, податків і повинностей, якими обкладалася міська економічна діяльність (р. 415–418), а також приватному церковному та світському ремеслу й торгівлі (р. 418–421) та імперським майстерням (р. 421–424).

Працю Ж. Даґрона хронологічно продовжує робота К.-П. Мачке з історії пізньовізантійської міської економіки, на початку якої науковець наголошує, що історія візантійських міст у XIII–XV ст. аж ніяк не була простим продовженням попередньої епохи. Цей період був окремим, самостійним етапом міського розвитку з характерним зростанням ролі провінційних міст, які вповні змогли скористатися ослабленням Константинополя після латинського завоювання і змінити модель стосунків із столицею імперії (р. 455). Нова система значно вплинула на міську економіку, хоча, звичайно, економічний характер візантійського міста не зазнав у цей час принципових змін (р. 455–456).

Місто продовжувало бути центром споживання, центром церковним та адміністративним, центром концентрації населення та місцем накопичення матеріальних ресурсів. Нарешті, пізньовізантійське місто залишалось центром ремісничого виробництва та торгівлі. У той самий час тут існували також впливові елементи сільського життя, бо значна частина городян неминуче була зайнята в сільському господарстві. Це приводило до значної залежності ритмів міського життя від сільськогосподарського циклу (р. 455–458).

Економічну типологію пізньовізантійських міст та поселень, незважаючи на усі історичні негаразди та зміни, продовжував увінчувати Константинополь, і єдиним містом, яке могло з ним конкурувати, була Фессалоніка. Дещо меншими були окремі портові міста на узбережжях Середземного та Чорного морів, такі як Смирна, Месемврія чи Монемвасія. До того самого типу належали дещо менші Редесто, Гераклея, Агафополь, Медея, Христополь тощо. Від цих міст яскраво відрізнялися маленькі провінційні містечка, мешканці яких жили передусім за рахунок місцевого сільського господарства, хоча займалися також ремеслом та дрібною торгівлею. Вражає однорідність економічної типології візантійських міст, які відрізнялися не якісно, спеціалізацією, як це було в Західній Європі, а кількісно, у плані співвідношення сільськогосподарських та промислових і торгових функцій, або ж географічно — портові міста відрізнялися від внутрішніх провінційних (р. 459–462).

Далі К.-П. Мачке характеризує економічну топографію, яку можна прослідкувати лише в загальних контурах для найбільших міст імперії. Дослідник відзначає відсутність розподілу житлових та виробничих зон, складність розрізнити ремісничу майстерню та магазин, які продовжують носити назву ергастирія. Привабливими місцями концентрації міського економічного життя були міські ворота, порти та гавані, ринкові площі (р. 462–466). Джерела донесли інформацію про існування спеціальних єврейських кварталів у Константинополі й Фессалоніці та набагато більш важливих самокерованих «латинських» кварталів у столиці імперії, через які вони чинили значний вплив на економічне життя міста (р. 466–469). У столиці був також мусульманський квартал, який протягом XIV ст. поступово набував суто турецького забарвлення (р. 470).

Дослідник характеризує банківську справу пізньовізантійських міст, у якій, окрім традиційних міняль та лихварів, починають з'являтися банкіри, що, об'єднуючи банківську справу з торгівлею, поступово перетворювалися на справжніх підприємців раннього середземноморського капіталізму, хоча й не досягали рівня італійських банків (р. 473–478). Насамкінець візантиніст розглядає пізньовізантійські міські ремесла, положення яких було вкрай несприятливим через конкуренцію з привабливими західними товарами та продукцією ремісників місцевих латинських колоній і кварталів, а також через розвиток сільського ремесла (р. 478–486).

Праці Ж. Даґрона та К.-П. Мачке органічно доповнює нарис Харлампоса Бураса «Аспекти візантійського міста, VIII–XV ст.» (р. 497–528), у якому автор переважно на базі археологічних даних реконструює широку картину візантійської міської топографії, чи, використовуючи влучний термін І. П. Медведєва, міської екології. На жаль, археоло-

гічних джерел вкрай мало, оскільки візантійські шари в багатьох випадках були зруйновані без належного вивчення більш пізньою забудовою, а розкопки, що інколи проводилися, мали зазвичай фрагментарний, «рятівний» характер. Систематичні розкопки виявилися вдалим лише для деяких провінційних міст імперії, таких як Преслав або Херсон, які не заселялися в поствізантійську епоху (р. 498–500). У той самий час для великих міст імперії, як Коринф чи Константинополь, ситуація набагато гірша, і Х. Бурас навіть не включає столицю імперії до свого огляду (р. 500–501). Надалі візантолог оглядає та класифікує фрагментарні археологічні дані про окремі візантійські міста VIII–XV ст., узагальнюючи чималі масив розпорошеної по різноманітних виданнях інформації про міську топографію, фортифікаційні споруди, вулиці та провулки, дороги, гавані, площі, майстерні різних за спеціальностями ремісників та крамниці, житлові будинки тощо (р. 501–528). Працю Х. Бураса про історичну екологію візантійських міст органічно доповнює робота того ж автора про тих, хто створював міський архітектурний пейзаж: ремісників, будівельників та будівництво у Візантійській імперії. Науковець розглядає інформацію про об'єднання будівельників, їхнє соціальне положення та оплату праці, організацію будівництва, власність на будівельні інструменти, існування будівельних посібників та інструкцій, міграцію візантійських майстрів тощо (р. 531–546).

З обома нарисами Х. Бураса перегукується есе Пола Магдаліно про будівельне середовище та міський розвиток середньовічного Константинополя (р. 521–529). У ньому візантолог виділяє три будівельних періоди, які пережила столиця імперії в ранньовізантійську епоху: розбудови і модернізації IV ст. від заснування до 405 р., обумовленого небезпекою вторгнення ворогів будівництва укріплень і гідротехнічних споруд 405–450 рр. та перетворення пізньоантичного міста на християнське, супроводжуване будівництвом значної кількості релігійних споруд протягом другої половини V–VI ст. (р. 521–522). Е період між 610 та 760 рр. будівництво призупинилося. Втім, хоча міська інфраструктура й скоротилася, навіть у цей час вона продовжувала підтримуватися на належному рівні (р. 523–524). Підйом столичного будівництва, що тривав до 1204 р., почався після масштабної реконструкції міського акведуку, здійсненої Константином V у 760-ті рр. (р. 524–527). Катастрофа 1204 р., супроводжувана трьома жахливими пожежами, які винищили центральні та північні регіони міста, призвела до довгого занепаду Константинополя, який не змогли повною мірою подолати навіть після реставрації імперії у 1261 р. З плином часу столиця дедалі більше перетворювалася на примарне місто зруйнованих визначних пам'яток (р. 527–528).

Цікавий нарис Ентоні Катлера присвячено дослідженню виготовлення виробів мистецтва (р. 547–579). Охарактеризувавши природу доступних нам свідчень (р. 547–549), дослідник по чергово оглядає створення настінних мозаїк (р. 549–553) та розписів (р. 553–557), ікон та їхнього оздоблення (р. 557–561), роботу з дорогоцінними металами (р. 561–567), виробництво емалей (р. 567–570), різьбу по слоновій кістці (р. 570–573) та, нарешті, ілюстрування книг (р. 573–575). Останній пункт перегукується з наступною невеликою статтею Н. Ікономідеса «Письмові матеріали, документи та книги» (р. 581–584).

Наступна стаття, написана у співавторстві Веронікою Франко та Жаном-Мішеlem Спейсером, має назву «Кераміка та скло у Візантії» (р. 585–601). Склоробство було розвиненою галуззю у Візантійській імперії, й окрім скляних посудин різноманітних форм (р. 588) візантійські склороби виготовляли також листові віконне скло, кольорову смальту для мозаїк та вітражів, дорогоцінні скляні вироби, такі як амулети з литого скла, браслети з крученого скла та камеї (р. 586–587). Доволі розвиненими були й технології виробництва скла, небагаті дані про які коротко оглядають автори нарису, базуючись переважно на даних про два склоробні ергастирії, розкопані в Коринфі в 1937 р. та повідомленнях з «*Diversarum artium schedula*» монаха Феофіла з Сен-Галлена (р. 588–590). Значно більше відомо про технологію виготовлення кераміки, методи та місця виробництва і розповсюдження якої візантологи розглядають далі (р. 590–597). З іншого боку, інформації про соціальну організацію виробництва та продажу глиняного посуду вкрай мало. Втім, базуючись на археологічних даних, візантиністи виділяють три рівні обігу керамічного посуду: міжрегіональний, наявність якої якраз проілюстровано великими партіями стандартизованої кераміки, знайденої

на місцях корабельних аварій; внутрішньорегіональний, з одним основним центром виробництва, який забезпечував посудом певну область; нарешті, невелику роздрібну торгівлю, що оперувала невеликими партіями виробів (р. 598–601).

Останнє коротеньке есе третього розділу колективної монографії за авторством Крістофера Ентвістла присвячено розгляду візантійських мір ваги (р. 603–606). Візантолог послідовно характеризує в загальних рисах візантійську метрологічну систему (р. 603), адміністрацію, що наглядала за відповідністю використовуваних торговцями пристроїв для зважування встановленим стандартам (р. 604), типологію ромейських важків залежно від часу їх використання, матеріали, з яких виготовляли важки, їхнє оформлення тощо. Цікавою є вказівка дослідника на причину виготовлення важків зі скла. К. Ентвістл справедливо вважає, що, на відміну від свинцю та бронзи, скло не піддається корозії чи окислюванню, і, крім того, скляний важок практично неможливо так обробити з метою зменшення його ваги, щоб це не було помітно. Ймовірно зникнення важків із скла протягом VII ст. може бути пов'язане із згортанням у цей час торгівлі, а також із руйнацією адміністративного апарату, залученого до контролю за їх виготовленням (р. 604–607).

Четверта частина тритомника присвячена дослідженню обміну, торгівлі та ринків у Візантії. Вона містить п'ять статей, три з яких є ключовими і дві — допоміжними. До числа перших належать два нариси А. Лайу «Економічний та позаекономічний обмін» (р. 673–688) та «Обмін і торгівля, VII–XII ст.» (р. 689–762), і праця К.-П. Мачке «Комерція, торгівля, ринки та гроші, XIII–XV ст.» (р. 763–798).

Перший з нарисів А. Лайу присвячено розгляду питання про застосування теоретичних ідей відомих антропологів та економістів, таких, приміром, як Карл Полан'ї, до візантійського матеріалу. Стосовно середньовічних суспільств найбільш корисною є їхня ідея про необхідність розрізняти сучасну економіку, що функціонує незалежно від різноманітних соціальних інститутів, як то політичні чи релігійні системи, та економіку давніх суспільств, де господарське життя було щільно «вписано» у соціальні структури. Ринкова діяльність у давнину походила від соціально визначених прав та обов'язків і мала на меті передусім збереження певного статусу, а не отримання прибутку (р. 674). Візантиністка вважає за можливе говорити про «економічний обмін», описуючи обмін із залученням ринкових механізмів попиту та пропозиції, та «позаекономічний обмін», щоб характеризувати обмін, у якому економічні фактори не відіграють вирішальної ролі (р. 675).

А. Лайу розглядає різні погляди на співвідношення ринкового та позаринкового обміну в Пізній Римській імперії: «примітивістів», які не вірять у функціонування ринкової економіки в доіндустріальних суспільствах, та «модерністів», що стверджують провідну роль ринку в пізньоантичній економіці (р. 677–680). Характеризуючи візантійську економіку обміну, авторка зупиняється на специфічній для середньовічної Європи ролі ромейської держави, втручання якої у функціонування економіки було дуже потужним (р. 681), зазначаючи одночасно наявність чималої кількості доказів на користь існування в імперії комерційного обміну (р. 682). Дуалізм притаманний також історіографії, й дослідники до сьогодні зберігають два протилежні погляди на природу візантійської економіки; одні з них вважають, що головну роль відігравали позаекономічні фактори, інші ж усіляко підкреслюють існування ринків, торговців та взагалі економічних чинників в обміні чи ролі сектора обміну в економіці, вважаючи, що тодішня економіка відрізнялася від сучасної не якісно, а лише кількісно (р. 682–684). А. Лайу закликає до зваженої позиції, підкреслюючи, що економічний та позаекономічний обміни, безумовно, співіснували у Візантії, як і в будь-якому іншому суспільстві (р. 688).

Запропоновані теоретичні настанови А. Лайу активно використовує в наступному своєму нарисі про візантійську торгівлю VII–XII ст., розділяючи обраний період на три відтинки часу: з VII ст. до 815–825 рр., з другої чверті VIII ст. до кінця X ст. та XI–XII ст. (р. 689). Авторка стверджує спад рівня торгівлі VII–VIII ст. порівняно з попереднім періодом (р. 689–691) і характеризує позаекономічний обмін цього часу: данини, подарунки, викуп тощо, що їх сплачували візантійські імператори сусідам імперії, чи державні поставки товарів, необхідних для утримання війська (р. 691). Досліджуючи економічний обмін,

візантиністка оминає інформацію про дрібну внутрішньоміську торгівлю, узагальнену в нарисі Ж. Дагрона, і приділяє увагу питанням міжрегіональної та міжнародної торгівлі. Вона розглядає торгівлю зерном, вважаючи її важливим джерелом постачання продовольством найбільших міст імперії (р. 691–694), торгівлю шовком та іншими виробами (р. 694–695), проблеми міжнародної торгівлі (р. 695–696). У VII–VIII ст. у торгівлі зерном та продовольчому постачанні міст брали участь як вільні купці, так і державні чиновники, принаймні, візантиністка пише про змішаний характер торгівлі. Окремі торговці могли одночасно виступати державними агентами і торгувати від власного імені (р. 697–698). Джерела, зокрема Морський Закон та життя святих, засвідчують також існування дрібних незалежних торговців (р. 698–700). Продовжували функціонувати різного масштабу щорічні ярмарки, пов'язані зазвичай з церковними святами (р. 701–702).

Значні зміни в економіці Візантійської імперії на початку IX ст. започаткували новий етап розвитку візантійської торгівлі, що тривав приблизно до останніх десятиліть X ст. і був позначений стрімким економічним зростанням та припиненням відтоку за кордон ліквідних активів (грошей, шовку, золота і срібла) (р. 705–707). Позаконотворчий обмін із зовнішніми контрагентами, що продовжував існувати, втратив односторонній характер, й арабські халіфи, отримавши подарунки від візантійського імператора, відшкодовували їхню вартість подарунками у відповідь (р. 707–710). Втім, позаконотворчий обмін не відігравав у цей час вирішальної ролі, і навіть шовк був передусім ринковим товаром, незважаючи на те, що його виробництво й торгівля регулювалися державою, а приватний продаж високосортної шовкової тканини та виробів з неї за кордон було заборонено (р. 710–711). Іншим важливим товаром було зерно, хоча торгівля ним у цей час не організовувалася державою спеціально, що змушує припускати достатній рівень розвитку приватної зерноторгівлі, здатної забезпечити попит на хліб (р. 711–714).

Іноземна торгівля, що здійснювалася не лише в Константинополі, але й у інших містах імперії, перебувала під неослабним державним контролем. Візантійський уряд встановлював правила і порядок прибуття та перебування іноземних купців у Константинополі, обкладав зовнішню торгівлю податками, контролював продаж стратегічно важливих товарів та визначав місця організації міжнародної торгівлі (р. 715–717). Обслуговувати внутрішньоімперську та міжнародну торгівлю продовжували постійні міські ринки та ярмарки, зокрема в Трапезунді (р. 722–723), цілу низку спеціалізованих ринків мав Константинополь (р. 723–724).

Наступний період розвитку візантійської економіки обміну охоплює X–XII ст., коли економіка імперії, незважаючи на військові поразки, територіальні втрати та все зростаючу роль італійського купецтва, у цілому процвітала (р. 728–730). Розвиток внутрішньої торгівлі в цей час безпосередньо пов'язаний із підйомом міського та сільського попиту на різноманітні товари, із збільшенням кількості обігової монети та з розвитком сільського господарства (р. 731). Важливою галуззю залишалася торгівля шовком, великими центрами виробництва якого стали Фіви та Коринф, привабивши завдяки цьому для західних купців (р. 731–732). Іншими товарами, що вироблялися в ринкових кількостях, були кераміка та коринфське скло (р. 732–733). І як завжди, головним об'єктом торгівлі залишалися продовольчі товари: оливкове масло, вино, сир, м'ясо і, передусім, зерно. Торгівля останнім була переважно вільною, з джерел відомі лише окремі випадки урядового втручання у її функціонування (р. 733–736). Залучення держави до забезпечення міст продовольством не було необхідним завдяки зростанню виробництва та продуктивності сільського господарства, що привело до появи надлишку продукції, який і продавали на ринку (р. 736–738).

Зовнішня торгівля оперувала не лише традиційними для попереднього періоду дорогоцінними товарами, але й охоплювала велику кількість стандартизованих виробів широкого вжитку. Крім того, важливою новацією була поступова переорієнтація з переважно східного напрямку на західний, де провідну роль відіграло італійське купецтво (р. 738). Головним пунктом міжнародної та внутрішньоімперської торгівлі продовжував залишатися Константинополь, інші міста, такі як Фессалоніка, Диррахій, Спарта, Хрисополь, Патри, Коринф, Херсон, Трапезунд тощо, відігравали

роль регіональних та міжрегіональних центрів обміну (р. 738–740). Значною була соціальна стратифікація професійних торговців: від дрібних міських крамарів, які мали справу з невеликими обсягами краму та зазвичай не залишали меж власного міста, до купців-оптовиків, що везли чималі партії товару і здійснювали далекі подорожі за межі імперії (р. 741–743). З останніми в XI–XII ст. дедалі гостріше конкурувало італійське (венеційське, генуезьке, пізанське) купецтво, що отримало у Візантії значні привілеї. Ринок поступово вислизав із рук ромеїв і переходив до італійців, і якщо для розвитку обміну залучення іноземного капіталу було в цілому позитивним, то для візантійських торговців суто негативним, і до кінця XII ст. питома вага візантійців істотно зменшилася й у внутрішній, і в зовнішній торгівлі (р. 743–744).

Описавши систему постійних ринків та мережу обслуговуючих локальну, регіональну та міжрегіональну торгівлю періодичних ярмарків, що існувала у Візантії XI–XII ст. (р. 746–748), а також монетний обіг та механізми кредитування періоду (р. 748–750), А. Лайу підсумовує виклад усього нарису, сумарно простежуючи шлях історичного розвитку візантійської торгівлі з VII до XII ст. (р. 750–751).

Працю А. Лайу хронологічно продовжує стаття К.-П. Мачке про візантійську торгівлю XII–XV ст., основною ознакою якої в цей час стало остаточне її підкорення венеційськими та генуезькими купцями (р. 763–764). З поверненням столиці у 1261 р. було поновлено певні традиційні структури та механізми торгівлі. Вільна взаємодія економічних факторів, як і раніше, продовжувала регулюватися адміністрацією імперії, що прагнула поновлення колишньої слави та політичної міці держави, хоча присутність потужного та привілейованого західного капіталу перешкоджала візантійській бюрократії досягти колишнього рівня контролю за економікою (р. 765–766). З іншого боку, поширеним і звичним стало використання ромейськими чиновниками та вельможами службового становища для організації власної комерційної діяльності (р. 766–768).

Традиційною продовжувала залишатися структура торгових пунктів: торгівля, як і раніше, велася усюди і всюди: від ринку до стихійного торжища, від спеціалізованого ергастирія до борту корабля (р. 768–771). Важливими місцями торгівлі у великих містах залишалися агори, камари, склади та базари. Відомо про існування спеціалізованих ринків із продажу зерна, м'яса, риби чи ремісничих виробів у Константинополі (р. 770). Поряд з постійними торгівельними установами та щотижневими базарами важливу роль у структурі візантійської торгівлі продовжували відігравати щорічні ярмарки, що зазвичай приурочувалися до днів святих та підпорядковувалися церковним установам (р. 771–774).

Ознакою часу стало виникнення нового економіко-географічного районування, пов'язаного з відмінним для різних зон ступенем здійснюваного імперською адміністрацією контролю за торгівлею, неоднаковим впливом у тих чи інших областях італійського купецтва та з поступовим захопленням території імперії турками. К.-П. Мачке оглядає низку торгівельно-економічних регіонів, що існували на території Візантії в останні століття її існування. Виникнення таких зон мало важливе значення для розвитку економіки, стимулювало місцеві економічні сили до створення нових форм торгівлі, змушувало ромейських торговців йти в ногу з часом, прилаштовуючись до вимог торгівельних контрагентів та засвоюючи їхні методи комерційної діяльності (р. 774–781). Вплив останніх був особливо сильним у пізньовізантійській торгівлі на великі відстані, яка посідала важливе місце в пізньосередньовічній середземноморській торгівельній системі. Ромейські купці, причому не лише столичні, виявилися вельми здібними учнями, вони стійко захищали свою традиційну сферу діяльності. Поєднуючи традиційний старий та набутий від західного купецтва новий досвід, візантійці змогли створити власну економічну ідентичність, активно використовуючи у своїх інтересах середземноморську торгівельно-економічну зону, утворену латинськими купцями (р. 781–791).

Окрім численної групи професійних торговців, для яких комерційна діяльність була єдиним чи, принаймні, головним джерелом прибутку, починаючи від дрібних крамарів та закінчуючи купцями-оптовиками, до пізньовізантійської сфери обміну постійно залучалися представники інших категорій підданих імперії. Серед них чиновники державної служби, які використовували для власного збагачення службовий стан та продавали самі

стосовно несільськогосподарського населення, за виключенням жебраків та маргиналів, які, ймовірно, становили 10–20 % міського населення, можна виділити три рівні прибутків: 1. некваліфіковані робітники, які могли заробляти не більше номісми на місяць; 2. кваліфіковані робітники, платня яких залежно від спеціальності коливалася в межах 3–10 номісми; 3. важливі чиновники, великі купці та стратиги, прибуток яких досягав чи навіть перевищував 150 номісми. Такий рівень прибутків цілком дозволяв пристойно існувати найбільш біднішим верствам населення, і навіть жебраки та безробітні могли вижити завдяки благодійності церкви та окремих осіб (р. 863–865).

П'яту частину тритомника відкриває стаття Сесіля Морріссона «Візантійські гроші: їхнє виробництво та обіг» (р. 901–958). Учений досліджує карбування монет та його адміністративну організацію протягом усього існування імперії, позначає основні етапи еволюції виробництва грошей, зміна яких була пов'язана з політичною історією держави. Деякі елементи, втім, залишалися незмінними, і, передусім, централізація монетного карбування в руках імператора, що дозволяло візантійському уряду контролювати якщо не всю грошову масу, то, принаймні, карбування нових монет (р. 903–909, table 1–3).

С. Морріссон характеризує еволюцію візантійської грошової системи, головним осовим стрижнем якої з часів Константина I був золотий солід-номісма, дотриманням стандартів ваги, складу дорогоцінного металу та автентичності карбування якого послідовно опікувалася держава. Важливими елементами, що забезпечували монетній системі гнучкість, були срібні та мідні номінали (р. 910–912). Науковець знайомить читача з еволюцією константинопольської грошової системи. Вона мала дві важливі особливості: багатомінальний характер та високу здатність до адаптації, що дозволяло завершувати кожну велику грошову кризу стабілізацією (р. 912–926, table 4, 5). Окремо показано особливості карбування провінційних монетних дворів (р. 926–928).

Цікавим є пункт статті про зміни у візантійському грошовому постачанні та в об'ємі грошової маси протягом VI–XV ст. У ньому С. Морріссон наводить ймовірні цифри щорічного карбування для окремих періодів існування візантійської держави. Поступово змінювався час перебування монет у обігу. Для монет константинопольського монетного двору він збільшився приблизно з тридцяти років у IV ст. до шестидесяти-восьмидесяти років у VII–XIV ст. Важливим фактором, що впливав на кількість монетного постачання, було також поступове зменшення у ході обігу монетної маси, що виражалася у зносі монет, випадкових втратах, накопиченні та тезаврації. При цьому особливо значним було затримання грошей у державній скарбниці, дані про яке для періоду між 402 та 1025 рр. візантолог наводить у окремій таблиці. Поповнення монетної маси в обігу відбувалося саме за рахунок перекарбування монет та злиwkів з державних запасів та, в окремих випадках, за рахунок металу, отриманого у вигляді данини чи воєнної здобичі. Залучення нововидобутого металу до карбування було незначним (р. 928–934, table 6). У випадках крайньої потреби в значних кількостях грошей держава не гребувала конфіскацією та переплавкою коштовностей та побутових виробів з дорогоцінних металів, що належали церкві чи приватним особам. Можливим було також використання квазі-грошей, таких як, приміром, шовк, що був постійним компонентом руги. Однак чи не найбільш зручним було погіршення якості монети та зменшення її ваги. Практикувалася також девальвація шляхом зміни номінальної вартості монети без зміни її фізичних характеристик (р. 934–938).

Зупинившись за тим на важливому питанні про проблеми критики інформації щодо розвитку обігу, отриманої з письмових та археологічних джерел (р. 945–946), візантиніст розглядає історію візантійського монетного обігу протягом трьох основних періодів його існування: 602–820 рр., часу «темних віків» та «розриву» континуїтету (р. 946–950), 820–1204 рр., етапу поновлення та експансії візантійської економіки (р. 950–953) та 1204–1453 рр., позначені посиленням проникненням в економіку імперії іноземної валюти (р. 953–954).

Науковець торкається також питань про розповсюдження візантійських грошей поза територію імперії. Час до XII ст., поки візантійська валюта не втратила своєї

гегемонії, він розділяє на три періоди: сьоме століття (до 820 р.), 820–1000 рр. та XI–XII ст. (р. 954–956). Насамкінець дослідник розглядає зв'язки грошової системи імперії з іноземними монетними системами, обмінні курси візантійської валюти, передусім, стосовно венеційських дукатів (р. 956–958, table 7).

До статті С. Морріссона тісно прилягає есе Джона Дея, у якому автор порівнює основні характеристики грошових систем Візантійської імперії, середньовічних країн Західної Європи та Близького Сходу (р. 959–964).

Ключовою статтею п'ятої частини тритомника є, безумовно, праця Ніколаса Ікономідеса «Роль візантійської держави в економіці» (р. 965–1050). Дослідник характеризує джерела з даного питання, виділяючи серед найголовніших правові та оповідальні. Їхнє використання доволі ускладнене через тенденційність та упередженість авторів нарративного твору та через фактичну неможливість встановити, наскільки відповідали дійсності настанови юридичних пам'яток. Окреме значення мають адміністративні інструкції та практичні посібники з оподаткування, які виявляються цілком надійними джерелами (р. 966–970). Розглянувши роль грошей у державній економіці протягом усього існування імперії (р. 970–972), Н. Ікономідес аналізує втручання візантійської держави в економіку в ключові періоди історії імперії.

Спочатку науковець характеризує візантійську державну економіку епохи «темних віків» (з середини VII до середини IX ст.). Він досліджує державну політику щодо селян, еволюцію системи їхнього оподаткування від натуральних внесків до грошових платежів, від наперед призначеного до сплати податку до сум, визначених пропорційно оподаткованому майну. Основний податок міг доповнюватися низкою інших повинностей та поставок (р. 972–975). Продовжувала держава регулювати й торгівлю, незважаючи на те, що її обсяги та значення в цей період значно зменшилися. Контроль за комерцією здійснювали спеціальні посадовці — коммеркіарії, які купували та продавали від імені держави шовк та інші товари. При цьому до 728–729 рр. вони одночасно були, на думку вченого, приватними підприємцями, тісно пов'язаними з правлячими колами імперії, а з 730–731 рр. діяли тільки як державні чиновники. Близько першої третини IX ст. функції коммеркіаріїв змінилися, й їхнім головним завданням став збір нового 10 % податку — коммеркія (р. 975–980). «Темні віки» позначено значними змінами в адміністративній структурі імперії, заміною єдиної посади префекта Сходу низкою логофесій-секретаріатів (р. 980–981).

Наступним етапом економічного розвитку Візантійської імперії стала командна державна економіка IX–XI ст. У цей час розгалужена адміністрація, що контролює господарське життя країни, концентрується в Константинополі, періодично або в міру необхідності відвідуючи провінційні території (р. 983–987). Основним джерелом державного прибутку в цей час залишається сільське господарство, що пояснює активне втручання держави в регулювання сільськогосподарської економіки, оподаткування сільськогосподарського виробника, принципи, види, особливості та приклади якого детально аналізує Н. Ікономідес (р. 987–996). Найбільшим землевласником була сама держава, оскільки їй належала вся земля, що не була власністю установ чи не перебувала в приватному володінні. У державну власність переходили покинуті ділянки, з яких жоден податок не сплачувався протягом тридцяти років, та завойовані землі (р. 997–999). Значний прибуток приносили державі також головний непрямий податок на торгівлю — коммеркія (р. 999–1000) та продаж посад, титулів і утримань (р. 1000–1002). Останні у вигляді платні чиновникам — руги складали більшу частину витрат держави, що сплачувалися переважно золотою монетою та частково натуральними поставками, передусім шовком. Значні суми йшли також на утримання війська, організацію військових кампаній, виплати сусіднім державам та народам, благодійництво тощо. Цікавим є зауваження дослідника про можливість вважати данину сусідам не ознакою слабкості Візантійської імперії, а лише свідомим вибором дешевшого за воєнні дії способу захистити кордони держави (р. 1002–1008). Насамкінець Н. Ікономідес обережно оцінює золоті запаси державної скарбниці, зібрані імператорами в IX–XI ст. (р. 1008–1010).

Окремий етап розвитку державного регулювання економіки становить XI ст., протягом якого Візантія пережила гостру економічну та соціальну кризу, ускладнену

важким політичним та воєнним становищем. Найбільш наочно криза проявилася в погіршенні якості номісми (р. 1011–1018)

Заключну стадію історії візантійської економіки Н. Ікономідес влучно назвав державною економікою привілеїв, оскільки в цей час привілеї припинили бути екстраординарними заходами і стали регулярним фінансовим інструментом, що застосовувався подібним чином як до підданих імперії, так і до іноземців. У зв'язку з цим дослідник розглядає привілеї як фінансовий інструмент (XI–XII ст.) (р. 1031–1034); привілеї як систему (пронія) (р. 1034–1040) та торгівлю і привілеї італійців (р. 1042–1047). Період виразно розділяється на два етапи: XII–XIII ст., коли держава все ще діяла згідно з традиційними централізаторськими принципами та XIV–XV ст., коли вона постійно слабшала та втрачала контроль над економікою.

Наступні п'ять статей розділу присвячено юридичним аспектам візантійської економіки. Три праці Елевтерії Папажіанні торкаються, відповідно, правових інститутів та практики у справах церковної власності (р. 1059–1069), візантійського феномену протимесіса (р. 1063–1074) та соціального аспекту положень візантійського законодавства щодо економічної діяльності (р. 1075–1085). У першій із них дослідниця розглядає регулювання економічної діяльності церкви нормами канонічного та світського законодавства імперії. І ті, й інші були спрямовані на захист церковної власності, забороняли невивідний чи непотрібний її продаж. Винятки робилися лише в тих випадках, коли подальша експлуатація власності була невивідною або коли гроші могли бути використаними для благодійництва. Передбачався особливий порядок продажу церковного майна, спочатку — рухомого та найменш прибуткового. Церковне майно було невіддільним у широкому сенсі слова. Воно не могло здаватися в довічну оренду, і передбачалося, що орендні договори стосовно церковної власності не могли укладатися на термін понад 30 років. Усі подібні договори мали бути оборотними (р. 1060–1061). Візантиністка торкається питань харистікія (р. 1062–1064), характеризує двоїсту політику імператорів щодо церковної земельної власності: виступаючи найбільшими ктиторами, вони одночасно боролися проти все зростаючої економічної могутності церкви (р. 1064–1068). Василевс могли також, за форс-мажорних обставин, звернутися до конфіскації церковної власності (р. 1068–1069).

У наступному есе Е. Папажіанні досліджує зафіксоване у візантійському законодавстві право певної категорії людей на привілейовану купівлю у випадку продажу якоїсь власності. Це право цікавить її передусім тією мірою, якою воно вплинуло на економічну історію Візантії. Авторка унікає значних узагальнень і, охарактеризувавши поняття анакойносіса, тісно пов'язане з протимесісом, переважно розглядає конкретні джерельні дані.

Третя стаття дослідниці стосується визначених у візантійському законодавстві соціальних ролей різних верств ромейського суспільства стосовно економічної діяльності, передусім — торгівлі. Остання розглядалася як принизливе заняття, не гідне осіб благородного походження та багатих. Втім, закріплюючи саме таке сприйняття комерційної діяльності, законодавець, очевидно, мав на меті не лише утримати вищі страти суспільства від недостойного заняття, але й захистити звичайних підданих від впливових та знатних купців, якими могли б стати представники знаті, використовуючи свої капітали та положення в суспільстві (р. 1075–1076). Далі історик розглядає інформацію про торговельно-ремісничі корпорації та ставлення держави щодо їх членів, звертаючись переважно до матеріалів Книги Епарха. Настанови цього юридичного джерела, на думку Е. Папажіанні, не мають на меті розділення ділової активності відносно соціального статусу чи захист бідних від представників знаті, які мають право на комерційну діяльність (р. 1076–1080). Зворотні приклади знаходимо в більш пізніх законодавчих пам'ятниках Македонської династії, зокрема в новелі Василія II, виданій у 996 р., у якій василевс, згадуючи ярмарки, що проводилися на приватній землі, явно захищає «бідних» від динатів (р. 1080–1083). Таким чином, джерела надають непряму, але переконливу інформацію про прагнення законодавців середньовізантійського періоду перешкодити представникам певних соціальних груп займатися підприємницькою діяльністю з метою захистити інтереси держави та її підданих (р. 1083). Залучення представників аристократії до активної комер-

ційної діяльності відбулося в останні століття існування імперії, коли на території імперії почали розповсюджуватися сприйняті від італійців форми торгівлі (р. 1085).

Наступна праця розділу, що стосується юридичних аспектів регулювання кредитно-лихварської діяльності, належить перу Деметрія Гофаса (р. 1087–1096). У ній автор розглядає політику візантійського уряду щодо лихварства, зафіксовані в законодавстві імперії відсоткові ставки по кредитах, ставлення церкви та суспільства до стягування відсотків тощо.

Завершує частину стаття Ольги Марідакі-Каратза «Правові аспекти фінансування торгівлі» (р. 1097–1112). Дослідниця розглядає юридичне регулювання торгівлі як підприємницької діяльності в сучасному сенсі слова, полишаючи поза увагою інші форми обміну, що існували у Візантії. Основними правовими інститутами, придатними до фінансування комерційної діяльності, що їх проаналізовано в статті, були позика (р. 1098–1104) та товариство (р. 1104–1112).

Заклучна шоста частина тритомника містить дві статті А. Лайу: концептуально-новаторську «Економічна думка та ідеологія» (р. 1115–1136) та підсумково-узагальнюючу «Візантійська економіка: огляд» (р. 1137–1156). Особливий інтерес, звичайно, становить перша стаття дослідниці, присвячена темі, вкрай мало висвітленій у історіографії. Історіографічна бідність частково породжена своєрідною джерельною базою, серед якої ми майже не знайдемо спеціальних економічних трактатів, через що візантійську економічну думку та ідеологію доводиться реконструювати шляхом залучення найрізноманітніших джерел (р. 1115). Економічна ідеологія, справедливо зазначає дослідниця, відрізняється від економічної думки більшою абстрактністю, і якщо перша торкається питань, безпосередньо пов'язаних з економічною практикою, то друга зачіпає більш широкі соціальні, політичні, економічні, світоглядні проблеми тощо. Втім, будучи відмінними, вони, тим не менш, взаємозалежні, й ідеологія може впливати на економічну думку та економічну практику (р. 1115–1116). Візантійська економічна ідеологія базувалася передусім на християнських позиціях щодо матеріального життя, передусім на зреченні мирського багатства та настанові про високу цінність поведінки, ірраціональної з економічної точки зору, але правильної з погляду духовного спасіння (р. 1116–1117).

Ідеалом для візантійського селянина та аристократа-землевласника була автаркія, самодостатність його господарства, яка на практиці була недосяжною, оскільки як селяни, так і власники маєтків з низки причин були тісно залучені до ринкового обміну. Автаркія була швидше літературною конструкцією, ніж економічною моделлю, і бажання землевласників володіти згадуваними раніше автургіями — чи не найкращий показник їхнього прагнення до прибутку (р. 1117–1122). Бажання отримувати прибуток було, з точки зору візантійців, головною рисою торговців, і якщо церковні автори IV ст. негативно ставилися до прибутку від комерційної діяльності, то в середньо- та пізньовізантійський час таке ставлення зустрічається набагато рідше, прибуток купця стає цілком виправданим та законним для економічного світогляду ромеїв (р. 1122–1124). Втім, прийнятним виявляється не будь-який прибуток, а лише справедливий, ідея якого тісно пов'язана з ідеєю «справедливої вартості», «справедливої ціни». Ці моральні концепти середньовізантійської епохи передбачали не лише правдиву вартість товару для покупця, але й гідну й відповідну винагороду праці торговця. Несправедливою та незаконною вважалася спекуляція, отримання прибутку на нещастях інших, як, приміром, продаж продовольчих товарів під час голоду за надвисокими цінами. З метою встановлення справедливості держава втручалася в процес формування цін, регулюючи вільні переговори про визначення ціни товару чи встановлюючи граничні норми прибутку для тих чи інших торговців так, як ми це бачимо на прикладі кількох корпорацій Книги Епарха. У пізньовізантійську епоху, незважаючи на збереження концепту справедливої ціни, остання все більше зближується з вільною ринковою (р. 1126–1128).

Важливим аспектом візантійської економічної ідеології, який окремо розглядає А. Лайу, було також ставлення до лихварства. Щодо цього важливо відмітити, що Візантійська імперія була єдиною державою між середньовічними Західною Європою та Близьким Сходом, яка, незважаючи на засудження лихварства церковними ригористами, офіційно

дозволяла та регулювала стягування відсотку (р. 1128–1131). Насамкінець дослідниця звертається до характеристики економічних поглядів відомого пізньовізантійського філософа Георгія Геміста Плифона, який наголошував на необхідності економічної незалежності держави на базі розвитку сільського господарства як головного джерела багатства, продуманої зовнішньоторговельної та митної політики. Плифон виділяє три головних фактори виробництва: робочу силу, засоби виробництва та елемент безпеки, що його забезпечували армія та адміністрація держави. Описана філософом економіка була закритою, базованою на сільському господарстві та такою, у якій ремісниче виробництво та торгівля відігравали б незначну роль (р. 1131–1136).

У заключній підсумковій статті А. Лайу розглядає розвиток візантійської економіки протягом VII–XV ст., традиційно виділяючи кілька значних періодів: скорочення та перебудова (VII–початок IX ст.) (р. 1137–1139); період економічної експансії (початок IX — кінець XII ст.), розділений на етапи сталого та стриманого розвитку IX–X ст. (р. 1139–1142) та злету XI–XII ст. (р. 1142–1148); «втрачене» XIII ст. (приблизно до 1340 р.) (р. 1148–1152) та період останньої кризи (1340-і рр.–середина XV ст.) (р. 1152–1153). Цікавим є останній пункт статті про структури, потенціал та досягнення візантійської економіки протягом століть її існування. Візантиністка позбавляється спрощених оцінок такого явища візантійської економіки, як взаємодія державного «протекціонізму» та регулювання економічної діяльності з вільним ринковим обміном. Як державне втручання, так і гра вільних ринкових сил мали свої переваги та свої недоліки, і негативна чи позитивна абсолютизація якогось одного з цих факторів неможлива, а візантійська економіка в цілому була чудовим прикладом взаємодоповнюваності обох феноменів (р. 1153–1156).

Крім розглянутих основних статей тритомника, до різних його частин включено також низку так званих «Окремих студій» та «Спеціальних тем». Переважно вони стосуються вивчення економіки найбільш значних та відомих міст Візантійської імперії, таких, як Анеморій (р. 221–228), Сарди (р. 607–614), Пергам (р. 615–621), Фіви (р. 623–630), Афіни (р. 631–638), Коринф (р. 639–646) (окремий нарис присвячено також монетному обігу в Коринфі у 976–1204 рр. (р. 647–650)), Херсон (р. 651–657), Преслав (р. 659–663), Тирново (р. 665–670) та Монемвасія (р. 871–889). Деякі з цих нарисів, наприклад, коротка розвідка Анни Бортолі та Мішеля Казанські «Херсон та його область», вже встигли, попри певну критику, заслужити в цілому схвальну оцінку спеціалістів. Виключення із загального переліку окремих наукових розвідок становить нарис Фредеріка ван Доорніка «Візантійські корабельні аварії» (р. 891–897), який більше пасує до статей А. Аврамеа та Г. Макріса з першої частини монографії.

Звичайно, в обмеженому за обсягом огляді важко зупинитися на всіх важливих, цікавих та дискусійних моментах кожної статі чи навіть просто охарактеризувати кількома реченнями кожен з них, що призвело до певної диспропорції викладу, підвищеної уваги до одних нарисів та сумарної, загальної характеристики інших. Це цілком закономірно, бо неоднаковою є концептуальна важливість об'єднаних у тритомнику досліджень. Окремі статті торкаються дійсно фундаментальних питань історії візантійської економіки, пропонують нові інтерпретації та ідеї, інші виконують допоміжну, ілюстративну функцію, деталізують та унаочнюють виклад, або, торкаючись важливих питань, обмежуються узагальненим повтором загальновідомих істин. У міру можливості ми намагалися зупинитися на перших і сумарно охарактеризувати другі.

У цілому ж, завершуючи огляд, можна впевнено стверджувати, що світова візантиністика збагатилася новим фундаментальним дослідженням з історії візантійської економіки. Безумовно, в ньому є свої недоліки, проте вже зараз очевидно, що доволі скоро у всіх провідних спеціальних візантологічних часописах цілком звичним і зрозумілим стане нове скорочення — **ЕНВ**, яке буде означати: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*/Editor-in-Chief A. E. Laiou. — Washington, D. C., 2002. — Vol. 1–3.

